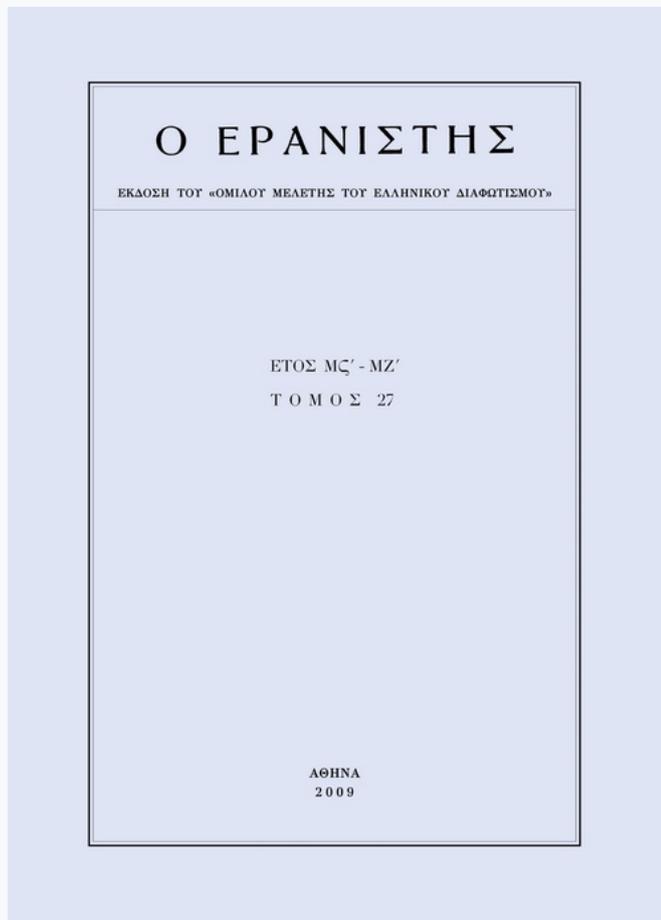

The Gleaner

Vol 27 (2009)

Ο ρόλος του τυπογραφείου του Λούκαρη στην ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου της Propaganda Fide

Βασίλειος Τσακίρης

doi: [10.12681/er.87](https://doi.org/10.12681/er.87)

To cite this article:

Τσακίρης Β. (2009). Ο ρόλος του τυπογραφείου του Λούκαρη στην ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου της Propaganda Fide. *The Gleaner*, 27, 53–67. <https://doi.org/10.12681/er.87>

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑΡΗ ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ PROPAGANDA FIDE

ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΠΟΥ ΙΔΡΥΣΕ ΤΟ 1627 στην Κωνσταντινούπολη ο πατριάρχης Κύριλλος Α΄ Λούκαρης και το έρώτημα, αν οι εκδόσεις που συνδέονται με τις πολιτικο-εκκλησιαστικές επιδιώξεις του πατριάρχη πραγματοποιήθηκαν ή όχι στο τυπογραφείο αυτό, έγιναν αντικείμενο πολλών έρευνών. Θέμα τής παρούσας μελέτης θα αποτελέσει μια άλλη διάσταση τής εκδοτικής προσπάθειας του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη και των συνεργατών του, που δεν φαίνεται να απασχόλησε την έρευνα, δηλαδή η σχέση μεταξύ τής ίδρυσης του τυπογραφείου του Λούκαρη και αυτής του έλληνο-τυπογραφείου τής Propaganda Fide στη Ρώμη.

Ο οργανισμός τής Propaganda de Fide¹ ιδρύθηκε το 1622 από τον πάπα Γρηγόριο ΙΕ΄ με σκοπό, εκτός των άλλων, την προσέγγιση των ορθόδοξων με τελικό στόχο την ένωση. Ένα από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν το συμβούλιο τής Propaganda Fide ήταν και η φιλοκαλβινική πολιτική του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη. Στα 1622/23 το συμβούλιο τής Propaganda τηρούσε έχθρική στάση απέναντι στον πατριάρχη, όμως λίγα χρόνια αργότερα άλλαξε πρόσκαιρα την πολιτική του και προσπάθησε, κυρίως μέσω του ουνίτη Κανάκη Ρώσση και του φραγκισκανού Ambrosio de Polla, να διαπραγματευθεί με τον Λούκαρη μια ένωση τής Ορθόδοξης Έκκλησίας με τη Ρώμη.² Οι διαπραγα-

1. Βλ. σχετικά J. Metzler, «Foundation of the Congregation de Propaganda Fide by Gregory XV», *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, τ. I/1, Freiburg 1971, σ. 79-111, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. J. Schmidlin, «Die Gründung der Propagandakongregation (1622). Zu ihrem 300jährigen Jubiläum», *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 12 (1922), 1-14 και L. Kilger, «Die ersten fünfzig Jahre Propaganda-eine Wendezeit der Missionsgeschichte», *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 12 (1922), 15-30.

2. Βλ. σχετικά G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική*

ματεύσεις αυτές, στις όποιες ο Λούκαρης πήρε μέρος με μοναδικό στόχο να κερδίσει χρόνο, ματαιώθηκαν όριστικά στις 13 Νοεμβρίου 1627, όταν το συμβούλιο της Propaganda Fide έγκατέλειψε κάθε προσπάθεια διπλωματικής λύσης και έλαβε επιθετικά μέτρα έναντίον του Λούκαρη.³ Στη σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ φιλοκαλβινιστών όρθοδόξων και ένωτικων, που έμελλε να διαρκέσει δεκαετίες, ή έκδοση και ή διακίνηση βιβλίων επρόκειτο να παίξει κρίσιμο ρόλο, πράγμα που ο Λούκαρης διέγινωσε από την αρχή. Γι' αυτόν το λόγο ήδη στα 1614 είχε συμβουλεύσει τους όρθοδόξους της Λεμβέργης να χρησιμοποιήσουν το βιβλίο ως μέσον ανάσχεσης της καθολικής προπαγάνδας.⁴ Νωρίτερα, ο Λούκαρης είχε τυπώσει, κατόπιν έντολής του μέντορά του πατριάρχη 'Αλεξανδρείας Μελέτιου Πηγγά, δύο άνθενωτικά έργα του τελευταίου

1620-1638, μτφρ. Δημιοσθένης Κούρτοβικ, 'Αθήνα 1992, σ. 121-135· βλ. επίσης G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste. Untersuchungen und Texte. II. 1. Patriarch Kyrillos Lukaris und die Römische Kirche*, Roma 1929, σ. 51-53.

3. 'Η απόφαση που έλαβαν οί καρδινάλιοι G. G. Millini, L. Ludovisi, L. Megalotti, F. Barberini και O. Bandini έναντίον του Λούκαρη δημοσιεύτηκε από τόν Hofmann, *Kyrillos Lukaris*, ό.π., σ. 55-57· πβ. και τὰ σχόλια του συγγραφέα, ό.π., σ. 36-37. 'Η Propaganda έκλινε τώρα στην υιοθέτηση σκληρής τακτικής έναντίον του Λούκαρη, εύθυγραμμιζόμενη έτσι με τή γαλλική διπλωματία, την οποία έκπροσωπούσε ό πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Philippe de Harlay, Comte de Césy (για τή γαλλική πολιτική έναντι του Πατριαρχείου και τόν Césy βλ. Hering, *Οίκουμεικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 81-119). 'Ο Λούκαρης από την πλευρά του, ένώ συντηρούσε τις δήτην φιλικές επαφές του με τόν Κανάκη Ρώσση και τó Βατικανό, πραγματοποιούσε συστηματικά τó σχέδιό του να αποκλείσει σταδιακά από τήν 'Ανατολική 'Εκκλησία τόσο τήν καθολική Προπαγάνδα όσο και τούς φιλοένωτικούς μητροπολίτες του Πατριαρχείου. Ταυτόχρονα, προχώρησε και στην ίδρυση ελληνικών σχολείων (ό Λούκαρης σχεδίαζε μάλιστα τήν ίδρυση Κολλεγίου στην Κεφαλονιά, πράγμα που ή Βενετία δέν έβλεπε με καλό μάτι, ό.π., σ. 200). Θά μπορούσε να υποθετεί ότι ό Λούκαρης απέβλεπε στη δημιουργία μιās τάξης μορφωμένων ίερωμένων, που θά μπορούσαν να στηρίξουν μιá έκκλησία αυτόνομη θεολογικά και πολιτικά από τή Δύση. Σ' αυτήν τήν περίπτωση θά έπιβεβαιωνόταν και ή εκτίμηση του καρδινάλιου Melchior Khlesl, ό όποιος σε έπιστολή του προς τόν καρδινάλιο O. Bandini, όπου ανακεφαλαιώνει τó ιστορικό της δράσης του έναντίον του Λούκαρη, υποστηρίζει ότι ό πατριάρχης ήθελε να διατηρεί δήτην φιλικές σχέσεις τόσο με τούς καθολικούς όσο και με τούς προτεστάντες για να τούς χρησιμοποιεί όπως αυτός ήθελε (βλ. ό.π., σ. 145 σημ. 5).

4. E. Ovsjannikov, *Kirill Lukaris i ego bořba s rimo-Katoličeskoju propagandju na Vostokě*, Novočerkassk 1903, σ. 148, στο Hering, *Οίκουμεικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 196.

στὰ τυπογραφεῖα τῆς Λεμβέργγης⁵ καὶ τῆς Βίλνας,⁶ ὅπου εἶχε σταλεῖ γιὰ νὰ ὀργανώσει τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν οὐνιτῶν ποῦ δροῦσαν στὴν Πολωνία. Τὸ 1622 φαίνεται ὅτι πέτυχε μὲ ἐνέργειές του νὰ τυπωθεῖ στὴ Βιτεμβέργγη ἡ *Κατήχησις* τοῦ Ζαχαρία Γεργανοῦ.⁷ Τὴν ἴδια

5. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 350 ἀρ. 4692· Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVe et XVIe siècles...*, τ. 2, Paris 1885, σ. 88-89, ἀρ. 200· G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφρ. πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σ. 184.

6. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 350 ἀρ. 4690· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVe et XVIe siècles...*, ὅ.π., σ. 115-119 ἀρ. 218· R. Flogaus, *Die griechischsprachige katechetische Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin 2008 (ἀνέκδοτη ἐργασία ἐπὶ ὑφηγεσία (Habilitation)), σ. 86, 207 ἀρ. 114· Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὅ.π., σ. 185.

7. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀφιερώνει ὁ Ζ. Γεργανὸς στὸν Ἰωάννη Γεώργιο Α΄, δούκα τῆς Σαξωνίας, ἐνῶ τὸ περιεχόμενό του ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸν κοσμητόρα καὶ ὄλους τοὺς καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τῆς Βιτεμβέργγης (Ζ. Γεργανός, *Χριστιανικὴ Κατήχησις...*, ἐν τῇ Οὐιπτεμβέργγη [sic] 1622, I, 14r). Εἶναι πιθανὸν ὁ Κύριλλος Λούκαρης νὰ ἦταν αὐτὸς ποῦ μεσολάβησε μεταξὺ Ζ. Γεργανοῦ καὶ τῶν λουθηρανῶν τῆς Βιτεμβέργγης ὥστε νὰ τυπωθεῖ ἐκεῖ ἡ κατήχηση τοῦ πρώτου καὶ —ἀργότερα— νὰ διαδοθεῖ στὴν Ἀνατολή. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ὁ χαρακτήρας ποῦ εἶχε αὐτὴ ἡ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς λουθηρανούς τῆς Βιτεμβέργγης, πῶς ἐξελίχθηκε καὶ ποιοὶ ἦταν οἱ στόχοι τῆς. Στὴν εἰσαγωγή του στὴν ἐκδόση τῆς χειρόγραφης ἐξήγησης τοῦ Γεργανοῦ στὴν Ἀποκάλυψη, ὁ Α. Ἀργυρίου κάνει λόγο γιὰ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς Βιτεμβέργγιους, χωρὶς ὥστόσο νὰ προσκομίζει κανένα στοιχεῖο ποῦ νὰ στηρίζει τὶς εὐλογες, κατὰ τὰ ἄλλα ὑποθέσεις του (Α. Ἀργυρίου, *Ζαχαρία Γεργανοῦ ἀπὸ τὴν Ἄρτα ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ὑψηλοτάτου Θεολόγου Ἀποκάλυψιν*, Ἀθήνα 1991, σ. 24-25). Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ μιὰ τέτοια συνεργασία ἐντόπισα στὴν ἀπόφαση τῆς Congregatio de Propaganda Fide τῆς 13ης Νοεμβρίου 1627 σχετικὰ μὲ τὴ διαχείριση τοῦ προβλήματος τοῦ Λούκαρη: «primo scribendum esse Petro Stavrino iesuitae in urbe Viterbiensi degenti, ut catechismum lingua vulgari graeca a Cyrillo contra catholica dogmata impressum sub nomine cuiusdam Zachariae una responsione facta a beatae memoriae fratre Andrea graeco iesuita quamprimum mittat...» (Hofmann, *Kyriillos Lukaris*, ὅ.π., σ. 55-56). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι γιὰ τὸ Βατικανὸ ὄχι μόνον ἦταν δεδομένη ἡ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς Βιτεμβέργγιους, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ κατήχηση τοῦ Γεργανοῦ θεωροῦνταν ὡς ἔργο τοῦ πατριάρχη. Ἀπὸ ἄλλες πηγὰς γνωρίζουμε ὅτι ὁ πατριάρχης πράγματι εἶχε γράψει μιὰ κατήχηση, ἡ ὁποία λανθάνει (Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὅ.π., σ. 219-220). Θὰ μπορούσε ἡ λανθάνουσα αὐτὴ κατήχηση νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν κατήχηση τοῦ Γεργανοῦ; Ἄν καὶ κάτι τέτοιο δὲν μοῦ φαίνεται πιθανόν, δεδομένης τῆς μεγάλης ὁμοιότητος ποῦ παρουσιάζει ἡ γλώσσα τῆς κατήχησης μὲ τὴν *Ἐξήγηση* τοῦ Γεργα-

χροινὰ θὰ προσπαθήσει, μέσω τοῦ Μητροφάνη Κριτόπουλου, νὰ τυπώσει κάποια βιβλία στὴν Ἀγγλία. Ὡστόσο, τὶς μεμονωμένες αὐτὲς προσπάθειες ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσει ἓνα συστηματικὸ ἐκδοτικὸ ἐγγείρημα, τὸ ὁποῖο στηρίχθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ μοναχοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ. Ὁ τελευταῖος βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1623 στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔμαθε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη καὶ τύπωσε κάποια χειρόγραφα ποῦ τοῦ εἶχε στείλει ὁ Λούκαρης ἐνῶ ταυτόχρονα προετοίμαζε, μὲ προτροπὴ τοῦ πατριάρχη, τὴν ἴδρυση τυπογραφείου στὴν Κωνσταντινούπολη.⁸

Ἡ Ρώμη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς εἶχε πρώτη χρησιμοποίησει — μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα — τὸ βιβλίον ὡς μέσον στὴν προσπάθειά της γιὰ τὴν ὑπαγωγὴ τῶν ὀρθοδόξων στὴν Ἀγία Ἔδρα. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1576, μὲ ἐντολὴ τοῦ Γρηγορίου ΙΓ', κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀνατολὴ ἑλληνικὰ βιβλία πρὸς διευκόλυνση τῆς ἱεραποστολῆς.⁹ Ἀργότερα, τὸ Βατικανὸ θὰ ἀρχίσει νὰ τυπώνει σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς Ρώμης βιβλία σὲ νεοελληνικὴ γλῶσσα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διανεμόνταν δωρεὰν στὴν Ἀνατολή. Μάλιστα, ἡ Propaganda σχεδίαζε ἤδη ἀπὸ τὴ σύστασή της τὴν ἴδρυση τυπογραφείου. Αὐτὸς ἦταν μᾶλλον καὶ ὁ λόγος ποῦ ἀπέριψε κατὰ τὴν ἴδρυσή της τὴν πρόταση τοῦ ἰταλοῦ τυπογράφου Stefano Paolini γιὰ ἀποκλειστικὴ συνεργασία στὴν ἐκδοσὴ ἑλληνικῶν βιβλίων.¹⁰ Ἔτσι, τέσσερα χρόνια ἀργότερα (14 Ἰουλίου 1626) τὸ

νοῦ στὴν Ἀποκάλυψη, ὥστόσο πρέπει ἢ συγγραφή καὶ ἢ ἐκδοσὴ τῆς κατήχησης νὰ ἔγιναν σὲ σύμπραξη μὲ τὸν Λούκαρη.

8. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Μεταξᾶ στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν ἐκεῖ τυπογραφικὴ του δραστηριότητα βλ. L. Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del Seicento: la tipografia di Nicodemo Metaxàs, primo editore di testi Greci nell'Oriente orthodoxo*, Venezia 1996, σ. 32 κ.έ.· D. Grammatikos, *Leben und Werk von Nikodemos II. Metaxas. Die erste griechische Druckerei in Konstantinopel und auf Kephallonia*, Mainz 1988, σ. 113-128· ἐπίσης βλ. E. Layton, «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* 25 (1967), 140-168, ἐιδικότερα 143-159.

9. Βλ. A. Gottlob, «Die lateinischen Kirchengemeinden in der Türkei und ihre Visitationen durch Petrus Cedulini, Bischof von Nova, 1580-81», *Historisches Jahrbuch* 6 (1885), 42-72, ἐιδικότερα 46.

10. Βλ. W. Henkel, «The Polyglot Printing-Office of the Congregation», *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, τ. I/1, Freiburg 1971, σ. 335-350, ἐιδικότερα 336 κ.έ.· βλ. ἐπίσης Ὁ ἴδιος, *Die Druckerei der Propaganda Fide: eine Dokumentation*, München 1977, σ. 9 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐκδοτικὴν προσπάθειά τῆς Propaganda σὲ συνεργασία μὲ τὸν τυπογράφον Stefano Paolini πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση δικοῦ της τυπογραφείου βλ. ὁ.π., σ. 9.

συμβούλιο τῆς Propaganda θὰ πάρει τελικὰ τὴν ἀπόφαση νὰ προχωρήσει στὴ σύσταση πολὺγλωσσου τυπογραφείου, πού θὰ διέθετε καὶ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα.¹¹

Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἦταν ἄσχετο, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὶς ἐξελίξεις στὴν Ἀνατολή. Τὸν ἴδιο μῆνα (Ἰούλιος 1626), ὁ λατίνος ἐπίσκοπος τῆς Κεφαλονιάς Michele Varolio εἶχε πληροφορήσει τὴν Propaganda ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἐτοιμαζόταν νὰ ἔρθει στὸ νησί ἀπὸ τὴ Βενετία, τελευταῖο σταθμὸ στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τὴν Ἀγγλία· ὁ ἐπίσκοπος φοβόταν ὅτι ἡ παρουσία του στὸ νησί θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει προβλήματα. Ὁ Μεταξᾶς μετέφερε πράγματι τὸ τυπογραφεῖο του στὴν Κεφαλονιά, καὶ προσπάθησε νὰ συλλέξει ἐκεῖ τὰ τελευταῖα τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού τοῦ ἔλειπαν.¹² Ὁ Michele Varolio δὲν ἦταν ὁ μόνος πού ἔσπευσε νὰ ἐνημερώσει τὴν Propaganda σχετικὰ μὲ τὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ πατριάρχη, ὥστε αὐτὴ νὰ ἐτοιμάσει τὴν ἐκδοτικὴ ἀπάντησή της.

Τὸν ἴδια μῆνα (22η Ἰουλίου 1626) ὁ φραγκισκανὸς Ambrosio de Polla μὲ ἐπιστολὴ του πληροφορήσε τὴν Propaganda ὅτι δύο ἐντολοδόχοι τοῦ Λούκαρη (ἐνοουῖσε τὸν Μεταξᾶ καὶ τὸν Κριτόπουλο) εἶχαν τυπώσει στὴν Ἀγγλία δύο βιβλία.¹³ Ὡστόσο, ἂν καὶ ἡ Propaganda ἔλαβε ἄμεσα μέτρα, ἀντιδρώντας στὶς ἐξελίξεις αὐτές, καὶ πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ ιδρύσει ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο, οἱ διαδικασίες γιὰ τὴ σύστασή του ἐπρόκειτο νὰ ἀποβοῦν χρονοβόρες, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Ρώμη νὰ αἰφνιδιαστεῖ ἐκ νέου ἀπὸ τὶς ἐκδοτικὲς ἐξελίξεις στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή.

Τὸ ἀργότερο στὶς 17 Ἰουνίου τοῦ 1627 τὸ Βατικανὸ εἶχε πληροφορηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Philippe de Harlay, Comte de Césy, τὰ σχετικὰ μὲ τὰ βιβλία πού εἶχε τυπώσει ὁ Μεταξᾶς στὴν Ἀγγλία καθὼς καὶ μὲ τὸ τυπογραφεῖο πού ἔφερνε μαζὶ

11. Ὁ.π., σ. 336· πβ. Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. Gregor XV und Urban VIII (1621-1644)*, τ. 13 (δευτέρου μέρους), Freiburg im Breisgau 1929, σ. 743.

12. Θ. Παπαδόπουλος, «Ἄγνωστα ἔργα Ἑλλήνων ὑπὸ ἐκδοσῆ», *Τὸ ἐντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον 15ος-19ος αἰώνας, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Ἀθήνα 2004, σ. 291-308, εἰδικότερα 292-293.

13. Θ. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ βιβλία ὀρθοδόξων», Ὁ Ἑρμηνιστής 19 (1993), 36-65, εἰδικότερα 38.

του.¹⁴ Ένα μήνα αργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1627, ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς καταφθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη φέρνοντας μεγάλο ἀριθμὸ βιβλίων ποὺ εἶχε τυπώσει στὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ τυπογραφικὸ ἐξοπλισμό. Ἔτσι, ἰδρύνεται τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.¹⁵ Ταυτόχρονα ἀρχίζει καὶ ἡ διανομὴ τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε φέρει ὁ Μεταξᾶς. Μόνο ἡ Πραγματεία σύντομος κατὰ Ἰουδαίων τοῦ Κύριλλου Λούκαρη διανεμήθηκε μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα σὲ 3000 ἀντίτυπα.¹⁶ Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ξεσηκώσει ἀντιδράσεις στὸ Βατικανὸ ἀλλὰ καὶ στὸ Παρίσι.¹⁷ Ὁ γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Césy, σφοδρὸς πολέμιος τοῦ Λούκαρη, θὰ καταφέρει σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἰησοῦίτες νὰ προκαλέσει τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου τοῦ Μεταξᾶ ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές.¹⁸

14. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 130.

15. Βλ. σχετικὰ Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxas*, ὁ.π., σ. 44 κ.έ.· Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὁ.π., σ. 194-212· ἐπίσης βλ. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 260 κ.έ.· Γ. Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1997, σ. 29-43.

16. Hofmann, *Kyryllos Lukaris*, ὁ.π., σ. 67-68. Ὁ Λούκαρης εἶχε γράψει τὸ ἔργο αὐτὸ ὅταν ἀκόμη ἦταν πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ὁ Μεταξᾶς, ποὺ ἐξέδωσε τὸ ἔργο στὴν Ἀγγλία, τὸ ἀφιέρωσε στὸν Βλάσιο Σκαρλάτο, βλ. Κ. Λούκαρις, *Πραγματεία σύντομος κατὰ Ἰουδαίων...*, [Λονδῖνο] 1627, φ. 1^v-2^v.

17. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὁ.π., σ. 201 σημ. 36.

18. Ὅταν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη, λίγο μετὰ τὴν κατάσχεσή του, θὰ ἐπιστραφεῖ στὸν Μεταξᾶ ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, ὁ ὀλλανδὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Cornelis Haga (1678-1654) θὰ προσπαθήσει νὰ τὸ θέσει στὴν κατοχὴ του. Ὅπως γράφει στὶς 19 Αὐγούστου 1628 ὁ βενετὸς βάλιλος στὴν Κωνσταντινούπολη, «... τὸ τυπογραφεῖον ἀπεμακρύνθη ἐντεῦθεν καὶ οὕτως ἀποφεύγεται εἰς τὸ μέλλον κάθε σκάνδαλον ἢ ζιζάνιον ποὺ ἔμποροῦσε νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τούτου· ὁ Σεβασμιώτατος Μεταξᾶς συμπεριεφέρθη εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἄριστα, διότι τοῦ τὸ ἐζήτησεν ὁ Φλαμανδὸς πρέσβυς νὰ τοῦ τῷ παραχωρήσῃ, ἀλλὰ οὗτος ἠρνήθη μὲ διάφορα προσχήματα, προτιμήσας ἄλλον νὰ ζημιώσῃ ἐπαισθητῶς τὰ συμφέροντά του παρὰ νὰ τὸ ἐκχωρήσῃ εἰς ἄλλους...» (Κ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικὰ ἔργοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702*, Ἀθήνα 1951, σ. 47). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ἡ Βενετία, μολονότι σύμμαχος τοῦ Λούκαρη, ἀντιτασσόταν ὥστόσο ἀνοιχτὰ στὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ πατριάρχου. Ἡ δῆθεν ἄρνηση τοῦ Ν. Μεταξᾶ νὰ παραχωρήσῃ τὸ τυπογραφεῖο στὸν Haga εἶχε ἴσως νὰ κάνει μὲ μυστικὴ συμφωνία του μὲ τὴ Βενετία, ὥστε αὐτὴ νὰ ἐπιτρέψῃ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ἄνοδό του στὸν ἐπίσκοπικὸ θρόνο τῆς ἐπαρχίας Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἡ ὁποία γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ προήχθη σὲ ἀρχιεπισκοπή. Ἡ ἐνθρόνισή του ἐγίνε ἀμέσως μετὰ, ἐνῶ ὁ μέχρι τότε μη-

Ἐνῶ συνέβαιναν αὐτά, ἡ Propaganda δὲν εἶχε ἀκόμη κατορθώσει, λόγω ἔλλειψης ἑλληνικῶν στοιχείων, νὰ τυπώσει ἑλληνικά βιβλία, μολονότι εἶχε ἤδη προχωρήσει στὴν ἴδρυση τοῦ πολύγλωσσου τυπογραφείου της.¹⁹ Τὴν ἔλλειψη ἑλληνικῶν στοιχείων, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ καρδινάλιος Guido Bentivoglio ἤδη στὶς 25 Μαΐου τοῦ 1627, θὰ προσπαθήσει νὰ καλύψει τὸ Βατικανό, δανειζόμενο ἀπὸ τὴ δούκισσα Salvati τὰ ἑλληνικά στοιχεία ποὺ εἶχαν κατασκευασθεῖ κατὰ παραγγελία τοῦ ἐκλιπόντος καρδινάλιου Salvati. Ἀργότερα, τὸ Βατικανό θὰ ἀγοράσει ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Salvati ἑλληνικά, λατινικά καὶ ἑβραϊκά στοιχεία στὴν πολὺ καλὴ τιμὴ τῶν 300 σκούδων.²⁰

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1627 ἕνας νέος πληροφοριοδότης τῆς Propaganda ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή θὰ κάνει μιὰ βαρυσήμαντη παρέμβαση, ὀδηγώντας τὴν νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἴδρυση ἑλληνικοῦ τυπογραφείου, καὶ δίνοντάς της μάλιστα ἀκριβεῖς ὀδηγίες γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Παροναξίας Ἱερεμία Βαρβαρῆγο,²¹ ἐγνωσμένο ἐχθρὸ τοῦ Κύριλλου Λούκαρη. Μὲ ἐπιστολὴ του τῆς

τροπολίτης Π. Δοξαράς ὀδηγήθηκε σὲ παραίτηση· γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τῆς βενετοκρατούμενης Ἑπτανήσου: σὲ ἀναζήτηση μιᾶς ἀνεφικτῆς “κανονικότητας”», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Α', Ἀθήνα 2004, σ. 481-512, εἰδικότερα 495-499 καὶ Ὁ ἴδιος, «Σχετικὰ μὲ τὴν “τρισεπισκοπή” τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ (1635)», *ΣΤ' Διεθνὲς Πανιώνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Πρακτικά*, τ. Γ', Ἀθήνα 2002, σ. 279-303, εἰδικότερα 279-284.

19. Γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ τυπογραφείου βλ. Schmidlin, «Propagandakongregation», ὁ.π., σ. 14· ἐπίσης βλ. L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, ὁ.π., σ. 743· Henkel, «The Polyglot Printing-Office», ὁ.π., σ. 335-338· τὰ πρῶτα τυπογραφικὰ στοιχεῖα τὰ εἶχε στείλει ὁ Φερδινάνδος Β' τῆς Αὐστρίας, καὶ προέρχονταν ἴσως ἀπὸ πρῶην προτεσταντικὸ τυπογραφεῖο. Τὰ στοιχεῖα ἔφθασαν ἀπὸ τὴν Αὐστρία στὴ Ρώμη μέσω Ἀγκόνας συνοδείᾳ ἐνὸς καπουτσίνου μοναχοῦ (ὁ.π., σ. 336 σημ. 3). Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φερδινάνδου γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda, ὅπως ἀντίστοιχα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀγγλων καὶ τῶν Ὀλλανδῶν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη, εἶχει νὰ κάνει βεβαίως μὲ τὴ μεγάλη θεολογικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀντιπαράθεση καθολικῶν καὶ προτεσταντικῶν δυνάμεων στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

20. Henkel, «The Polyglot Printing-Office», ὁ.π., σ. 337.

21. Γιὰ τὸν Βαρβαρῆγο βλ. C. Karalevskij, «Barbarigo Jérémie», *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 6 (1932), στ. 580-582· Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-430· V. Laurent, «La mission des Jésuites à Naxos», *Échos d'Orient* 34 (1935), 350-481, εἰδικότερα 350-351· L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, ὁ.π.,

30ῆς Αὐγούστου 1627, ὁ Βαρβαρῆγος ὑποδεικνύει στὴν Propaganda νὰ ἀναθέσει σὲ οὐνίτες ἔλληνες λογίους, ὅπως τὸν Πέτρο Ἀρχοῦδιο καὶ τὸν Ι. Μ. Καρσοφύλλη, νὰ ἀπαντήσουν στὰ ἐκδομένα ἀπὸ τὸν Λούκαρη ἀντικαθολικὰ βιβλία, συγγράφοντας καὶ τυπώνοντας βιβλία σὲ ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα:

«Λέω λοιπόν, γιατί νὰ γράφει κανεὶς σὲ λόγια Ἑλληνικὰ καὶ νὰ μιᾶ στὴν δημοτικὴ, ἐφόσον στὸ ἔθνος μας ἡ λόγια γλῶσσα ἤδη χάνεται, καὶ δὲν τὴν καταλαβαίνουν παρὰ μόνον λίγοι.»²²

Ἐπίσης, ὁ Βαρβαρῆγος ἔθεσε στὴ διάθεση τῆς Propaganda λεπτομερεῖς περιγραφὰς τῶν βιβλίων ποὺ ἔφερε ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία,²³ καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις ποὺ σχεδίαζε ὁ Λούκαρης, ὅπως αὐτὴ τοῦ Θεολογικοῦ τοῦ Γεωργίου Κορέσσιου.²⁴ Ὁ Βαρβαρῆγος ἦταν ἐπίσης αὐτὸς ποὺ ἐπισήμανε στὴ Ρώμη τὴν ἀναγκαιότητα λήψης μέτρων ὥστε νὰ κλείσει τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μεταξᾶ· μάλιστα ὑπέδειξε στὴν Propaganda —ποὺ ἔσπευσε νὰ ἀκολουθήσει τὴ συμβουλὴ του— τὸν γάλλο πρεσβευτὴ ὡς τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ νὰ ἐνεργήσει σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στις 27 Ὀκτωβρίου 1627 ὁ Βαρβαρῆγος θὰ στείλει νέα ἐπιστολὴ στὴν Propaganda de Fide, ὅπου σημειώνει τὰ ἑξῆς:

«Φροντίστε νὰ ἐμποδίσετε τὴν (λειτουργία τοῦ) τυπογραφείου ποὺ ἤλθε, πράγμα ποὺ εἶναι εὐκόλο νὰ γίνεῖ, παρακινώντας τὸν κύριο Πρέσβη τῆς Γαλλίας —μὲ κάποια ἐξοδα— νὰ δώσει στὸ θέμα αὐτὸ ιδιαίτερη προσοχή, καὶ νὰ τὸ ἐμποδίσει.»²⁵

σ. 754· P. P. Rodota, *Dell' origine, progresso e stato presente del Rito Greco in Italia*, τ. 3, Roma 1763, σ. 172-175· Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ. 70-72· Hofmann, *Kyrillos Lukaris*, ὁ.π., σ. 32.

22. «dico così perché il scrivere in litterale greco e parlar a sordi, essendo già nella nostra natione sia persa la lingua litterale e non sia intesa se non da pochi»: Παπαδόπουλος, «Ἄγνωστα ἔργα», ὁ.π., σ. 293 σημ. 7.

23. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», ὁ.π., σ. 37 σημ. 9· γιὰ τὰ τυπωμένα στὸ Λονδίνο ἔργα βλ. Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxàs*, ὁ.π., σ. 33 κ.έ.· Layton, «Nikodemos Metaxas», ὁ.π., σ. 153 κ.έ.· ἐπίσης βλ. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 230-260.

24. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», ὁ.π., σ. 37 σημ. 9. Τὴν πληροφορία αὐτὴ εἶχε δώσει στὸν Βαρβαρῆγο ὁ ἴδιος ὁ Κορέσσιος (γιὰ τὶς προσπάθειες ἐκδόσεως τοῦ ἀνέκδοτου μέχρι σήμερα Θεολογικοῦ τοῦ Κορέσσιου βλ. Ὁ ἴδιος, «Ἄγνωστα ἔργα», ὁ.π., σ. 295-296).

25. «provederete di impedire la stampa venuta, cosa che è facile a farsi ordi-

Στις 13 Νοεμβρίου 1627 θά λάβει χώρα στή Ρώμη μιὰ σημαντική συνεδρίαση, παρόντων τῶν καρδινάλιων O. Bandini, G. G. Millini, L. Ludovisi, L. Megalotti καί F. Barberini, κατὰ τήν ὁποία θά διαβαστεῖ ἡ παραπάνω ἐπιστολή τοῦ Βαρβαρήγου μαζί μὲ μία ἄλλη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε στείλει τὸν προηγούμενο Σεπτέμβριο.²⁶ Οἱ ἀποφάσεις ὑπ' ἀριθμὸν 4 καί 6 τῆς συνεδρίασης αὐτῆς τοῦ συμβουλίου τῆς Propaganda Fide υἱοθετοῦν τὶς συμβουλὲς τοῦ Βαρβαρήγου σχετικὰ μὲ τὴ λήψη μέτρων ἐναντίον τοῦ πατριάρχη. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ὅτι

«ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Κύριλλου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο πρέπει νὰ ἀνατεθεῖ μόνον στὸν Γάλλο πρεσβευτῆ... Πρέπει (νὰ ἐνεργήσουμε ὥστε) νὰ ἐμποδιστεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ πρόοδος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἐλληνικοῦ πιεστηρίου καὶ τυπογραφείου στὴν πόλη τῆς Κωνσταντινούπολης.»²⁷

Ἡ Propaganda Fide υἱοθετεῖ ἀμέσως τὶς ὑποδείξεις τοῦ Βαρβαρήγου, τόσο γιατί αὐτὸς εἶχε ἀποδειχθεῖ πιστὸς συνεργάτης της, ὅσο καὶ γιατί τῆς ἦταν γνωστὸ τὸ θανάσιμο μίσος του γιὰ τὸν Λούκαρη. Ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ὁμολογίας τοῦ Λούκαρη τὸ 1629, ὁ Βαρβαρήγος, ἐκμεταλλεζόμενος τὴν εὐκαιρία, συγκάλεσε σὺνάξη μητροπολιτῶν, ἱερέων τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐξεχόντων λαϊκῶν, καὶ ἀνέλυσε μπροστὰ τους τὶς αἱρέσεις τῆς Ὁμολογίας, προκαλώντας ἔτσι τὴν ἀγανάκτηση τῶν παρευρισκομένων ἐναντίον τοῦ Λούκαρη.²⁸ Ἀμέσως

nando al Signor Imbasciatore di Francia con qualche spesa che in cio metta diligenza di impedire»: Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», ὅ.π., σ. 37 σημ. 3. Πράγματι, τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μεταξᾶ κατασχέθηκε προσωρινὰ ὕστερα ἀπὸ μηχανορραφία τοῦ Césy μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰησουιτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὅ.π., σ. 202 κ.έ.· Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxàs*, ὅ.π., σ. 77 κ.έ.).

26. «In ea primum propositis, quae continentur in litteris archiepiscopi Naxensis graeci, oratoris galli Constantinopoli residentis et Canachii Rubei, datis augusti et septembri mensibus proxime elapsis de Cyrilli patriarchae Constantinopolitani gestis, quibus orientalem ecclesiam calviniana haeresi inficere studet, Sacra Congregatio, ut memorati Cyrilli conatibus obsistatur, censuit provisiones infrascriptas esse faciendas»: Hofmann, *Kyrillos Lukaris*, ὅ.π., σ. 55.

27. «Deiectionem Cyrilli e sede patriarchali soli oratori gallo esse committendam... Impediendum esse praeli graeci et typographiae in urbe Constp. na aperien dae progressum apud turcas...»: *Στὸ ἔθιο*, σ. 56.

28. «di subito unanimamente tutti l'hanno anathematizzato et escommunicato»:

μετά συντόνισε μία προσπάθεια μητροπολιτών του Πατριαρχείου με στόχο την απομάκρυνση του Λούκαρη από τον πατριαρχικό θρόνο.²⁹ Ο Λούκαρης αναγκάστηκε τότε να εγκαταλείψει το Φανάρι και να αναζητήσει καταφύγιο στην όλλανδική πρεσβεία, όπου και διέμεινε για έπτά ημέρες. Όστόσο, ο Μεγάλος Βεζίρης Regeb, που πριν από δύο χρόνια ως καϊμακάμης είχε αποτρέψει μια άλλη προσπάθεια αποπομπής του Λούκαρη,³⁰ δεν ενέδωσε στις πιέσεις των μητροπολιτών, οι όποτες υποστηρίζονταν από τη γαλλική διπλωματία, και αποκατέστησε τον Λούκαρη στο θρόνο του.³¹ Ύστερα από αυτήν την αποτυχημένη απόπειρα έναντιον του Λούκαρη, ο Βαρβαρήγος δεν θά μπορούσε να μείνει άλλο στην Ανατολή. Έφυγε για την Εύρώπη, όπου προσπάθησε να παρακινήσει τους καθολικούς ήγεμόνες να λάβουν μέτρα έναντιον του Λούκαρη.³² Μάλιστα φέρεται να έγραψε και βιβλίο κατά του Λούκαρη, τό όποιο και σκόπευε να τυπώσει στη Vilna.³³

Η Propaganda ανέθεσε άμέσως, άκολουθώντας τη συμβουλή του Βαρβαρήγου, στους Πέτρο Άρκούδιο και Ίωάννη Ματθαίο Καρυοφύλλη την όργάνωση των έλληνικών εκδόσεων της. Φαίνεται όμως ότι ή Propaganda Fide μολονότι κινητοποιήθηκε για να εφαρμόσει τις συμβουλές του Βαρβαρήγου, δεν κατόρθωσε να τυπώσει άμέσως έλληνικά βιβλία λόγω τής έλλειψης τυπογραφικών στοιχείων. Τό τυπογραφείο θά είναι έτοιμο να λειτουργήθει μόλις στις 17 Δεκεμβρίου 1627, όπως προκύπτει από τον έπαινο του Ούρβανοϋ Η΄ προς τον όργανωτή του τυπογραφείου, Achille Venereo.³⁴ Στους επόμενους μήνες πρέπει να κάλυψε και τις έλλείψεις σε έλληνικά στοιχεία.

Τό συμβούλιο τής Propaganda συγκέντρωσε λοιπόν έλληνικά στοιχεία και γενικότερα έτοιμάζε την υλικοτεχνική υποδομή του τυπογραφείου, ενώ ταυτόχρονα οι έλληνες συνεργάτες του συνέγραφαν τά έλληνικά βιβλία που επρόκειτο να τυπωθούν· όμως ή ανάγκη να αναχαιτι-

O. Bârlea, *De confessione orthodoxa Petri Mohilae*, Frankfurt am Main 1948, σ. 39 σημ. 16.

29. Στο ίδιο.

30. Hering, *Οίκουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 164-165.

31. Στο ίδιο, σ. 302-304.

32. Karalevskij, «Barbarigo Jérémie», ό.π., στ. 581-582· Hofmann, *Kyryllos Lukaris*, ό.π., σ. 32.

33. Παπαδόπουλος, «Άγνωστα έργα», ό.π., σ. 296 σημ. 23.

34. Henkel, «The Polyglot Printing-Office», ό.π., σ. 338.

στεῖ ἡ ἐπίδραση ποὺ θὰ ἀσκοῦσαν τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη ἦταν ἐπιτακτική, καὶ γι' αὐτὸ τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda νιώθοντας ἔντονη τὴν πίεση τοῦ χρόνου, κινητοποίησε ὅλους τοὺς οὐνίτες συνεργάτες του: στὸν χιωτὴ ἰησοῦίτη Ἀνδρέα Ρέντιο, ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐκτελοῦσε χρέη πνευματικοῦ γιὰ τοὺς ἑλληνόφωνους στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης, ἀνατέθηκε ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου *Della guida overo scorta de' peccatori* τοῦ Luis de Granada.³⁵ Τότε, τὸ συμβούλιο θυμῆθηκε καὶ ἓνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ κύριου Νεόφυτου Ροδινοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη ἀσχοληθεῖ στὸ παρελθόν.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1625 ὁ Ροδινὸς εἶχε στείλει στὴν Propaganda μία κατήχηση, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε πρὸς ἔγκριση στὸν magister Sacri Palatii. Τὸ ἔργο ὅμως δὲν ἐκδόθηκε τότε λόγῳ τῆς μεγάλης του ἔκτασης.³⁶ Ἀργότερα, ὁ Ροδινὸς μὲ δύο ὑπομνήματά του πρὸς τὴν Propa-

35. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου μὲ τὸν τίτλο *Ὁδηγία τῶν ἀμαρτωλῶν τοῦ Πατρὸς Ἀλουσίου τοῦ Γρανάτα* τυπώθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή της, στὰ 1628, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda Fide, βλ. Μ. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, *Ἑλληνες Ἰησοῦίτες*, Ἀθήνα 1993, σ. 145.

36. Βλ. σχετικὰ Παπαδόπουλος, «Ἄγνωστα ἔργα», ὁ.π., σ. 293-294. Ὁ Θ. Παπαδόπουλος θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο ἔμεινε ἀνέκδοτο: «τὸν Ἰούλιο τοῦ 1625 ἡ Προπαγάνδα ἔστειλε στὸ magister Sacri Palatii τὸ ἔργο τοῦ Ροδινοῦ, στὰ νέα ἑλληνικά, «Κατήχηση», γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσουν δογματικὰ δύο ἔμπειρα πρόσωπα καὶ νὰ τῆς ἀναφέρουν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχε πρόβλημα λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἔργου. Δυὸμισι χρόνια ἀργότερα ἐπανῆλθε μὲ δύο ὑπομνήματά του (συζητήθηκαν στὶς 19.01.1628) καὶ παρακάλεσε νὰ τοῦ τυπώσουν τουλάχιστον ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν «Κατήχηση», αὐτὸ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ ἱερὰ μυστήρια. Πράγματι, τὸ ἴδιο ἔτος κυκλοφόρησε βιβλίον του μὲ τίτλο *Σύνοψις τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων*» (Στὸ ἴδιο). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ἡ *Σύνοψις* τοῦ Νεόφυτου Ροδινοῦ ἀποτελεῖ ἓνα μέρος τῆς ἐκτεταμένης «Κατήχησής» του. Τί ἔγινε ὅμως μὲ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο; Παρέμεινε πράγματι ἀνέκδοτο; Στὸν πρόλογο τῆς *Συνοψέως* ὁ Ροδινὸς μᾶς δίνει μιὰ σημαντικὴ πληροφορία ποὺ διαλευκαίνει καὶ τὴν τύχη τοῦ υπολοίπου μέρους τῆς «Κατήχησής» του. Σημειώνει: «δεχθῆτε λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν αὐτὸν τὸν ὀλίγον μας κόπον μὲ εὐγνωμοσύνην, καὶ καλὴν διάθεσιν, καὶ ἀναγνώθετε, καὶ ἀπολαύσατέ τον, ὥστε νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ τυπώσωμεν καὶ τὴν Πανοπλίαν, τουτέστιν ἄλλο βιβλίον εἰς τὸ ὁποῖον γράφομεν πλατύτερον καὶ πλουσιώτερον, τόσον διὰ τὰ μυστήρια τῆς ἐκκλησίας, ὅσον καὶ διὰ ἄλλα πολλὰ» (Ν. Ροδινός, *Σύνοψις τῶν ἱερῶν τῆς ἐκκλησίας μυστηρίων*, Romae 1633, 6^ς). Τὰ παραπάνω δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία, πὼς τὸ ἔργο μὲ τὸν τίτλο *Πανοπλία* ταυτίζεται μὲ τὴν «Κατήχηση» ἐκείνη, μὲ τὴν ὁποία τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda Fide ἀσχολήθηκε στὶς 19 Ἰανουαρίου 1628. Πράγματι, καὶ ἡ *Πανοπλία* τυπώθηκε τὸ 1630 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ B. Zanneti, ἐνῶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda τύπωνε ἤδη ἀπὸ τὸ 1628

ganda θα προσπαθήσει μάταια να πετύχει την έκδοση τουλάχιστον του τμήματος εκείνου της κατήχησης που πραγματεύεται τα μυστήρια της Ἐκκλησίας.³⁷ Τώρα όμως οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, καθώς η Propaganda Fide βιαζόταν και το περι μυστηρίων τμήμα του έργου του Ροδινού ήταν το μόνο έτοιμο προς έκδοση. Το θέμα της έκδοσής του θα συζητηθεί τώρα στο συμβούλιο της Propaganda την 19η Ἰανουαρίου 1628. Την επιτακτική αναγκαιότητα της έκδοσης μαρτυρεί και μια επιστολή που έστειλε στο συμβούλιο (21 Μαρτίου 1628) ο αρχιμανδρίτης Εὐθύμιος, ο οποίος έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις ένωτικές

έλληνικά έργα. Μάλιστα, την ίδια χρονιά θα τυπωθεί στο τυπογραφείο της Propaganda το *Περί εξομολογήσεως* του Ν. Ροδινού. Το γεγονός ότι η *Πανοπλία* τυπώθηκε —όπως και η *Σύνοψις*— από το τυπογραφείο του Zanneti, επιβεβαιώνει την υπόθεσή μου, ότι η Propaganda είχε αναθέσει τη στοιχειοθέτηση (και εκτύπωση) των δύο έργων στον Zanneti πριν ακόμη ολοκληρώσει την οργάνωση του τυπογραφείου της. Ἀντίθετα, το *Περί εξομολογήσεως* του Ροδινού, το οποίο γράφτηκε στα τέλη του 1628, τυπώθηκε από το τυπογραφείο της, που ήταν τότε ήδη σε λειτουργία. Το ότι η *Σύνοψις* αποτελεί περίληψη της *Πανοπλίας* φαίνεται και από τα εξής ένδεικτικά παράλληλα: «... να μην το λατρέψεις και να μην το προσκυνήσεις όπως έκαμαν οι έλληνες... Διότι τιμώντας ταίς εικόνας του Χριστού, και των αγίων δεν ταίς προσκυνούμεν διά θεούς, ούτε έχουμε το θάρος μας εις εκείνας. Τόν Πατέρα τον ζωγραφίζομεν ώσαν γέροντα, διότι έτζη μάς τον περιγράφει κατά όπτασιαν ο Προφήτης Δανιήλ· τó Πνεύμα τó άγιον ώσαν περιστέρην, διότι εις είδος περιστεράς τó ίδαμεν εις τον Ἰορδάνην ποταμόν όταν εκατέβηκεν άπάνω εις τον Χριστόν» (Ν. Ροδινός, *Πανοπλία Πνευματική*, Romae 1630, σ. 74-75)· πβ. «... να μην το λατρέψεις και να μην το προσκυνήσεις όπως έκαμαν οι έλληνες... Διότι τιμώντας ταίς εικόνας του Χριστού, και των αγίων δεν ταίς προσκυνούμεν διά θεούς, ούτε έχουμε τó θάρος μας εις εκείνας. Τόν Πατέρα τον ζωγραφίζομεν ώσαν γέροντα, διότι έτζη μάς τον περιγράφει ο Προφήτης Δανιήλ· τó Πνεύμα τó άγιον ώσαν περιστέρην, διότι εις είδος περιστεράς τó ίδαμεν εις τον Ἰορδάνην ποταμόν όταν εκατέβηκεν άπάνω εις τον Χριστόν» (Ροδινός, *Σύνοψις*, β.π., σ. 108-109)· πβ. επίσης R. Bellarmino, *Διδασκαλία Χριστιανική της άγίας του Θεού Ρωμαϊκής και Καθολικής Ἐκκλησίας*, εν Ρώμη 1616, σ. 114, που αποτελεί την πηγή του παραπάνω χωρίου. Βλ. επίσης Ροδινός, *Πανοπλία*, β.π., σ. 109-110· πβ. Ὁ ἴδιος, *Σύνοψις*, β.π., σ. 9· πβ. Bellarmino, *Διδασκαλία*, β.π., σ. 158. Ἀλλά και τó *Περί εξομολογήσεως* είναι ουσιαστικά παραλλαγή της *Συνόψεως* και, κατά συνέπεια, του περι μυστηρίων τμήματος της *Πανοπλίας*· βλ. για παράδειγμα Ροδινός, *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 22· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 53· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 28-29· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 28· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 55-56· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 211· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 59· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 26.

37. Παπαδόπουλος, «Ἀγνωστα έργα», β.π., σ. 290.

προσπάθειες τῆς Ρώμης ἐναντίον τοῦ Κύριλλου Λούκαρη. Αὐτὸς μάλιστα συνέλαβε καὶ τὸ σχέδιο δολοφονίας τοῦ πατριάρχη.³⁸ Ὁ Εὐθύμιος γράφει λοιπὸν στὴν Propaganda:

«τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς Νεόφυτου Ροδινοῦ σὲ κοινὴ γλώσσα, ἐὰν ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς, στείλτε μας παρακαλῶ μερικὰ ἀντίτυπα καὶ θὰ εὐεργετήσουν ὅλο τὸ ἔθνος, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὰ λάθη τοῦ Κυρίλλου.»³⁹

Ἡ *Σύνοψις περὶ μυστηρίων...* τυπώθηκε τὸ 1628 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Bartholomeo Zanneti, ὁ ὁποῖος συνεργαζόταν μὲ τὸ Βατικανό. Ἡ ἔκδοση ἔγινε ἐκεῖ ὄχι μόνον ἐπειδὴ —ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε— ἡ Propaganda ἐπειγόταν, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ διαδικασία τῆς στοιχειοθέτησής του εἶχε ἤδη ἀρχίσει σ' αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο. Τὸ ἔργο ἐγκρίνει ὡς ἰδιαίτερα ἀναγκαῖο ὁ Πέτρος Ἀρκούδιος, ὁ ὁποῖος εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τὸν Βαρβαρῆγο ὡς ἐν δυνάμει συγγραφέας ἐνωτικῶν βιβλίων ἐναντίον τοῦ Κ. Λούκαρη, καὶ ἔπαιζε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἐκδοτικὴ προσπάθεια τῆς Propaganda Fide. Ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου στὰ 1633 θὰ γίνεαι ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda. Ἦδη μέσα στὸν πρῶτο χρόνο λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ (1628) θὰ ἐκδοθοῦν μὲ πρωτοβουλία τοῦ συμβουλίου πέντε ἑλληνικά ἔργα,⁴⁰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα

38. Ὁ Κύριλλος Β' Κονταρῆς εἶχε κατηγορήσει τὸν Λούκαρη στὴν Πύλη γιὰ συνωμοτικὸς δεσμοὺς μὲ τοὺς Μοσχοβίτες, πράγμα πὸν ὀδήγησε στὴν ἐκτέλεση τοῦ τελευταίου. Ὁ Εὐθύμιος ἦταν αὐτὸς πὸν εἶχε συλλάβει πρῶτος αὐτὸ τὸ σχέδιο. Ὁ von Pastor, πὸν ἐξέτασε σχετικὰ ἔγγραφα τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὴν Propaganda, σημειώνει γιὰ τὸν Εὐθύμιο: «Euthimius meinte, der Sturz des Lukaris sei leicht zu erreichen, wenn man der bereits mißtrauischen Pforte darlege, dass er Urheber der Einfälle der Kozaken in türkisches Gebiet sei» (L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, ὁ.π., σ. 758). Σχετικὰ μὲ τὸν Εὐθύμιο καὶ τὴ σημαντικὴ δράση του στὸν ἀντιλουκάρειο ἀγῶνα βλ. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὁ.π., σ. 93-96.

39. «Patris Neophiti Rodini opera in linguam communem si in lucem edita fuerint, mittite, rogo, nobis aliqua exemplaria, et erunt grata totae nationi ut manifestentur errores Cyrilli» (C. Karalevskij, «La missione greco-cattolica della Cimara nell' Epiro nei secoli XVI-XVIII», *Bessarion* 16 (1912), 181-199, εἰδικότερα 182).

40. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα *Χριστιανικὴ διδασκαλία* (τὸ βιβλίον τυπώθηκε τὴν ἴδια χρονιά σὲ δύο ἐκδόσεις, μία δίγλωσση ἰταλοελληνικὴ καὶ μιὰ ἑλληνικὴ· βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 148 ἀρ. 2002 καὶ 2003· ἐπίσης

ή *Σύνοψις* (πού δὲν εἶχε τυπωθεῖ στὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda) ἦταν ἐκεῖνο πού γνώρισε τὴ μεγαλύτερη ἐπιτυχία.⁴¹ Δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1630, ἡ Propaganda θὰ ἐκδώσει στὸ τυπογραφεῖο τῆς ἓνα ἀκόμη ἐλληνικὸ βιβλίο, τὸ *Περὶ ἐξομολογήσεως* τοῦ Ροδινοῦ, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά θὰ τυπωθεῖ στὸν Β. Zanneti, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἓνα ἄλλο ἔργο τοῦ συγγραφέα, ἡ *Πανοπλία*.⁴²

Ἡ ἴδρυση τοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda θὰ προχωροῦσε οὕτως ἢ ἄλλως, γιατί ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ συνολικοῦ σχεδίου τῆς, πού ἦταν βεβαίως εὐρύτερες ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή. Ὡστόσο, ἀπὸ ὅσα παρουσίασα παραπάνω, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀμεση σχέση μεταξὺ τῶν ἐκδοτικῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ συμβουλίου τῆς Propaganda Fide καὶ τῶν σχετικῶν ἐπιστολῶν πού αὐτὸ λάμβανε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του στὴν Ἀνατολή, φαίνεται ὅτι ἡ ἴδρυση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Λούκαρη ἐπέσπευσε (τουλάχιστον κατὰ λίγους μῆνες) τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda Fide, ἡ ὁποία μπροστὰ στὸν κίνδυνο τοῦ Λούκαρη ἐνέτεινε σημαντικὰ τὶς προσπάθειές τῆς,⁴³ ὥστε νὰ ἐκδοθεῖ ἓνας ἐντυπω-

βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle... publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*, Paris 1894, σ. 257 ἀρ. 179), *Ἑρμηνεία τῶν πέντε κεφαλαίων τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας*, ἔργο πού ἀποδιδόταν ἐσφαλμένα στὸν Γεννάδιο Σχολάριο (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 196 ἀρ. 2635· ἐπίσης βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, ὅ.π., σ. 259-261 ἀρ. 181· τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ σὲ δημῶδη γλώσσα εἶχε προτείνει ἦδη στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ ἱησοῦίτης Antonio Possevino, βλ. J. Krajcar, «The Greek College under the Jesuits for the First Time», *Orientalia Christiana Periodica* 31 (1965), 85-118, εἰδικότερα 93 σημ. 3), μιὰ διήγηση σχετικὰ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 150 ἀρ. 2027· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, ὅ.π., σ. 264-265 ἀρ. 186) καὶ *Ὁδηγία τῶν ἀμαρτωλῶν...* τοῦ Luis de Granada (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 270 ἀρ. 3662· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, ὅ.π., σ. 260-261 ἀρ. 182) σὲ μετάφραση, ὅπως εἶδαμε, τοῦ Ἑλληνα ἱησοῦίτη Ἀντρέα Ρεντίου.

41. A. Brunello, «Neofito Rodinò-Missionario e scrittore ecclesiastico Greco del sec. XVII», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 5 (1951), 148-171, 201-219, εἰδικότερα 204· Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὅ.π., σ. 266 σημ. 100.

42. Βλ. σχετικὰ ἐδῶ σημ. 36.

43. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κύριλλου Α' Λούκαρη (1638) τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Propaganda γιὰ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις μειώθηκε δραστικά. Τὸ 1641 ὁ Ν. Ροδινὸς

σιακός για την εποχή αριθμός ελληνικών βιβλίων. Ἡ ἴδρυση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Λούκαρη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στρατευθοῦν σ' αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ προσπάθεια ὅλοι οἱ οὐνίτες συνεργάτες τῆς Propaganda Fide, ποὺ ἦταν στὴν πλειοψηφία τους ἀπόφοιτοι τοῦ Collegium Graecum. Ἡ θανάσιμη ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν φιλοκαλβινιστῶν συνεργατῶν τοῦ πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρη καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπέφερε — παραδόξως— καὶ τὴν πρώτη μεγάλη ἀνθηση τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας μὲ ἔργα σύγχρονων Ἑλλήνων συγγραφέων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ

προσφέρθηκε, προκειμένου νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ τυπώσει καὶ νὰ διανείμει δωρεὰν τὴ μετάφρασή του Ἔσχησις Πνευματικὴ, νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὰ ἔξοδα βιβλιοδεσίας, βλ. C. Karalevskij, «La missione greco-cattolica della Cimara nell' Epiro nei secoli XVI-XVIII», *Bessarion* 15 (1911), 440-483, εἰδικότερα 476-477 (γράμματα ἀπὸ τὴ Χειμάρρα στὸν F. Ingoli τῆς 12ης καὶ 26ης Νοεμβρίου 1641).